

MIS TUNNE ON OLLA LOLL? Vikerkaar 1-2/2006, lk 112-125 (muudetult)

Enn Kasak

Pealkirjas sisalduv igivana küsimus muutus minu jaoks tähtsaks siis, kui mul paluti sel teema teha avalik ettekanne, mis oli ühtlasi mõeldud ka raadioloenguks. Kui väga aus olla, siis täpselt sellist ülesannet mulle muidugi ei antud, vastupidi, mulle pakuti välja, et ma räägiks hoopis sellest, kuidas ma ikka küll nii targaks olen saanud ning mis tähtsad asjad on mulle selle imepärase tarkuse valguses selgeks saanud. Toda ettepanekut kuulates tekkiski mul tahtmine rääkida sellest, mis tunne on loll olla.

Mis tunne on olla loll? Sellel küsimusel on vähemalt kolm üksteist mittevälisavat aspekti:

- 1) mis tunne on mul siis, kui ma ise arvan, et ma olen loll;
- 2) mis tunne on mul siis, kui ma teiste arvates olen loll;
- 3) mis tunne mul siis, kui ma tegelikult olen loll ja mida ma siis arvan.

Esimene olukord võib ilmned samuti erinevatel asjaoludel, näiteks siis:

- kui ma enda arvates ei tea midagi teadmist väärivat või tean ma vähem kui keegi teine;
- kui ma enda arvates ei saanud millestki/kellestki/situatsioonist aru;
- kui mulle tundub, et ma käitusin ebaadekvaatselt.

Rumal käitumine võib olla sattumuslik või tahtlik. Tahtlik vale käitumine võib tuleneda nt: afektidest, emotsioonidest, teadmatuses, oskamatuses, väärtushinnangutest, vaimuhaigustest ja veel paljude muudel põhjustel. Kusjuures tähtis on ka see, kas teised märkasid ja taipasid mu ebaadekvaatsust või mitte, ning seegi, kas nad mõistsid või ei mõistnud mu käitumise motiive.¹

Vaieldamatult väärivad kõik eeltoodud küsimused lähemat tähelepanu, kuid ma jätaks selle tähtsa küsimuseringi kõrvale, sest mind huvitavad rohkem teised.

Teine olukord, mille puhul peavad teised inimesed mind lolliks, võib ilmned esimesele analoogilistel asjaoludel, kuid nüüd on hindaja positsioonis teised inimesed. Siin pakub huvitava lisaaspekti küsimus, kas need kõnealused „teised inimesed“ minu arvates eksivad või mitte. Ja nii oleme leidnud veel ühe väga huvitava küsimuseringi, mis väärrib samuti lähemat tähelepanu. Eriti tähelepanelik on ühiskond juhtumite suhtes, kui inimene käitub lolli teadlikult, kuid ühiskonna arvates väärdest tõekspidamistest lähtuvalt. Sellisel juhul võib väide „Sa oled loll“ olla esimeseks astmeks tapalava trepil.

Paraku pole meil sel korral võimalust uurida seda tõepoolest tähtsat asja: mida tähendab lollina käituda. Ka teise olukorraga seotud küsimused jätaks ma edaspidi kõrvale, sest needki ei tundu mulle kõige olulisemad olevat.

See mis mind kõige rohkem huvitab, on kolmas olukord: mis tunne on mul siis, kui ma tegelikult olen loll ja mida ma siis arvan. Ja kuna ma olen natuke filosoofiaga kokku puutunud, siis mõistan ma täielikult, kui kerge on sellist küsimuse asetust kritiseerida küsides näiteks nii „kus kohast sa tead, mis on tegelikult, mis asi on üldse tegelikkus ning kas tohib väita, et tegelikkus on olemas?“ Kõik need kolmandad ja neljandad tähtsad küsimused jätaks ma selle artikli vaateväljast samuti kõrvale, sest üldiselt me ju tajume, et on midagi, mis ei ole mina ja see mõjutab mind. Me peame seda mingit sorti tegelikkuseks ja me käitume sellele vastavalt. Tegelikkuse olemasolu üle vaieldes jääks sedapuhku rääkimata see, mille pärast ma üldse seda artiklit kirjutama hakkasin. Samal põhjusel püüan ma vältida filosoofilist tegelikkuse mõiste määratlemist, sest ma loodan, et see mõiste on meile kõigile arusaadav. Olles ühes keelemängus Wittgensteini mõttes, võiksime öelda, et kui me kasutame mõistet „tegelikkus“, siis me saamegi aru, siis me teamegi, millest tegelikult jutt

¹ Vt nt A. Ronell, *Stupidity*. Urbana; Chicago: 2003, lk 2003: 35-60

käib. Tegelik lollus on täiesti arusaadav mõiste, just sellist lollust kiidab ka Rotterdami Erasmus oma kuulsas raamatus „Narruse kiitus“. Muidugi võiksime eraldi igal konkreetsel juhul uurida, kas otsustus „x on loll“ on metafüüsiline või hoopiski aksioloogiline. Viimasel juhul me ei tohikski küsida, kas kõnealune otsustus on tõene. Lepime sellega, et olles ühes keelemängus, saame me üldiselt aru, mida tähendab lause „x on loll“, sest me kõik kasutame seda lauset. Ja üpris tihti.

Jättes kõrvale kõik eeltoodud tähtsad probleemid ning käsitledes lollust kui teadmiste puudulikkust, küsin ma uuesti: **mis tunne on mul siis, kui ma tegelikult olen loll ja mida ma arvan siis, kui selline olukord on saanud?** Siingi peaks ma vähem huvitavaks küsimuse suhtelist asetust, mispuhul lause „Ma olen loll“ võiks tähendada, et ma tean vähem kui keegi teine. Ja lause „Ma olen tark“ tähendaks samas võtmes seda, et ma tean natuke rohkem kui mõni teine. Kuid ma tunneks huvi pigem lolluse absoluutse aspekti vastu. Mitte pisirumaluse vastu, vaid selle lolluse vastu, mis käib ikkagi tõsiste teadmiste kohta. Millised on need tõsised teadmised, mille puudumise kohta võtsin ma endale julguse midagi väita?

Agaga juba paar tuhat aastat on Lääne kultuuriruumis olemas ettekujutus, et teadmine, see on teadmine suurte ja tähtsate asjade kohta. Kui ma tean seda, millise nurga peal müüakse odavat õlut, siis see ei ole teadmine, aga kui ma tean seda, mis asi on õlu, siis see juba on mingit sorti teadmine, ja kui ma tean mis asi on jook kui selline, siis on see veel tähtsamat sorti teadmine jne. Teiste sõnadega, platonistliku traditsiooni järgi öeldakse tihti, et teadmine on teadmine tõeliselt olevatest universaalsetest asjadest, universaalidest või siis ideedest. Lollus oleks siis seda tüüpi teadmiste puudumine.

Kes siis on see, kes on loll ja kes on siis see, kes ei ole loll? Selle üle arutledes võiks meelde tuletada, mida on nende asjade kohta arvanud Tertullianus. See antiikse ja keskaja filosoofia piiril seisnud filosoof õpetas II sajandil ühe väga tähtsa tarkuse: *Credo quia absurdum* – usun, sest see on absurdne. „Jumala poeg Kristus löödi risti, ma ei tunne häbi selle üle, sest see oli häbiväärne. Jumala poeg suri. See on usutav, sest see on absurdne. Ta maeti maha ja tõusis taas üles. See on kindel, sest see on võimatu.“ (*De Carne Cristi* 5). Mida küll võiks see jutt meie jaoks tähendada, kuidas küll võiks seda juttu mõista?

Üks võimalus seda mõista on aru saada, et kui üldse keegi on tark, siis on see Jumal. Inimene on aga paratamatult loll. Kui ma millestki aru saan, siis see saab olla ainult rumalus. Ehk nagu Murphy seaduse raamatus on öeldud, et „Keerulistel probleemidel on lihtsad, kergesti mõistetavad valed vastused.“² Tegelikkus on niivõrd keeruline, et inimene ei olegi võimeline seda mõistma. Ma ei ole võimeline tõest aru saama, kuid kui seda mulle ilmutatakse, siis ma tean seda ning tajun tõde absurditundega. Ja kui mul on tunne, et see, mida mulle on ilmutatud või mida ma olen üritanud mõista, et see on absurdne, siis see on Tertullianuse arvates tõendiks, et tegemist saab olla tõega. Aga mitte miski sellest, mis on arusaadav, ei saa olla tõde ning ei vääri tõsist tähelepanu. Samalaadset absurditunnet oluliste asjade mõistmisel on tajunud paljud filosoofid, tsiteeriks siin nt Wittgensteini loengut eetikast: „... mitte ainult et ükski kirjeldus, mida võin ette kujutada, ei suuda edastada seda, mida ma mõtlen absoluutse väärtuse all, vaid ma näen ka selgesti, et lükkaksin tagasi mis tahes mõttekad kirjeldused, mida tõenäoliselt saaksid ehk esitada, *ab initio*, just nende mõttekuse tõttu.“³

Tertullianus ei näi vaidlustavat tõe olemasolu, pigem kahtleb ta tõe tunnetamise võimalustes. Aristoteelse eeskujul võib kreeklane öelda, et kui kõik lambad on nelja jalaga ja olgu nt Osvald üks lammastest, siis järelikult on Osvald nelja jalaga. See järeldus põhineb ühel

² A. Bloch, Murphy seadus. Tlk T. Niit. Tallinn, 1991, lk 36.

³ L. Wittgenstein, Wittgensteini loeng eetikast. Tlk Mart Raukas. Looming 1993, nr 8, lk 1095.

katastroofiliselt ülbel arusaamal: mulle on ilmutatud tarkus, et kõik lambad on nelja jalaga. Selle väite ülbus ei ilmne enne, kui me ei hakka järele mõtlema, mida see väide tähendab. Lause „Kõik lambad on nelja jalaga“ tähendab midagi kogu maailma, kogu kosmose ulatuses. Kreeklane väidab oma ülbuses, et see on tõsi ja järelikult on ka see oinas-lammas Osvald paratamatult nelja jalaga. Järelduse tõesus kasvab välja üldise eeldusväite tõesusest. Kui üldist lauset „Kõik lambad on nelja jalaga“ pidada tõeseks, siis on kerge uskuda ka üksikut järelduslauset „Osvald on nelja jalaga“. Teiste sõnadega, kreeklased pretendeerisid üldkehtivate suurte tõdede mõistmisele. Ja see pretensioon on säilinud tänaseni, see pretensioon jookseb kaasa ka tänapäevase teadusega. Ma olen seda ikka ja jälle hämmastusega imetlenud, kuidas inimene, kes ütleb, et ta oma kassist aru ei saa, et ta oma lapsest aru ei saa, et ta oma isast aru ei saa, kuidas see inimene võib veendunult öelda, et ta saab aru Universumist. Ta ütleb Universumi kohta veendunult, et see on lõplik või lõpmatu, kõver, sirge või mida iganes. Ta ütleb, et Universumis kehtivad sellised, teised ja kolmandad seadused. Kuid vaata see kass on üks pagana naljakas olend, kohe kuidagi ei aru, mis selle kassiga küll on. Kuidas küll saab korruga uskuda selliseid asju? Mulle tundub, et selles näites ilmneb teadlase väga sügav religioosne hoiak. Ainult siis, kui mul on väga tugev uskumus, usaldav, siiras ja vankumatu uskumus, ainult siis saan ma uskuda seda lollust, et ma oma kassi ei mõista, kuid Universumit mõistan küll. Ja see usk on meil vana ning ulatub otsapidi antiiksesse Kreekasse või lausa vanasse Mesopotaamiasse.

Aga saab ka teisiti. Vaadeldagem nt kuidas ehtasid oma loogika üles hindud. Orientalist ja matemaatik Henry Thomas Colebrooke tutvustas esmakordselt India loogikat eurooplastele 1824 aastal. Nyāya koolkonnale tuginedes esitas ta muuhulgas järeldusskeemi, mida tuntakse tänapäeval kui India (Hindu) süllogismi:⁴:

1. Künkal on tuli. (tõestatav väide)
2. Sellepärast on suits. (alus, eelduslause)
3. Kus suitsu seal tuld: nagu keedukoldes. (näide)
4. Niisiis, kungas suitseb. (tegelik väide)
5. Künkal on tuli. (järeldus)

Esmapilgul tundub, et seda võib käsitleda tingiv-kateoorilise süllogismina:

Modus ponens:

Suurem eeldus: Kui on suits, siis on tuli.

Väiksem eeldus: On suits.

Järeldus (mis jäeti sageli välja ütlemata): Seal on ka tuli.

Seda tüüpi arutlused näivad olevat äravahetamiseni sarnased kreeka loogikal põhinevate arutlusega. Kuid arutluskäike põhjendav maailmanägemus on niivõrd erinev, et analoogia võib olla üpris näiline. Indias oli alati kombeks lisada sellistele arutlustele juurde konkreetne asjaolu (nt lause 3. Hindu süllogismis). Kui jutt on suitsust ja tulest, siis asja kinnituseks öeldakse, et see on nii nagu lõkke või ahju korral. Teiste sõnadega: India loogikas omandab üldine väide jõu reaalselt teada olevatest üksikväidetest ja see annab arutlejale mingisuguse kindluse. Kuid see ei anna meile sellist absoluutset kindlust, see ei anna sellist absoluutset tarkust, et me saame nüüd nii kindlalt öelda, et kõikjal kõikvõimalikes Universumites kus me aga ka ei leia on suitsu, kõikjal on ka tuld. Ning täpselt samuti ei ole absoluutse kindlusega teada, et kogu Universumis on kõik lambad on just nimelt nelja jalaga. Ja selline lähenemine

⁴ J. Ganeri, *Indian Logic and the Colonisation of Reason. Introduction to: Indian Logic: A Reader*. Richmond, Surrey: Routledge-Curzon Press, 2001, lk 4-8. pcwww.liv.ac.uk/~jonardon/pdf/indianlogicreader.pdf

on põhimõtteliselt teistsugune kui kreeklaste loogikas. Kreeka mõtteviisis tuleneb üksikväide usaldatavus paratamatust üldväitest, kuid India loogikas tuleneb üldise väite usaldatavus üksikjuhtude usaldatavusest, ehk üldine taandub üksikule.

Kreeka mõtteviisist on kasvanud välja tänapäevane teadus. Kas teadus vastandub kristlikule religioonile, nii nagu sageli väidetakse? Vaevalt küll, eks ole ju kreeklaste mõte mõneti jõudnud meieni kristlikku filosoofia kaudu väga tähtis koht on ka kreeklastest mõjutamata pühakirjal. Naljaga pooleks võiks öelda, et teadlasedki palvetavad püha risti versiooni, ees, mida nende usulahk nimetab ristkoordinaadistikuks, ainult nende rituaalid ja kombed on natukene erinevad. Võitlus teaduse ja religiooni vahel oli tüüpiline kaklus laikusuliste vahel, mis on hakanud vaibuma teaduse ja religiooni dialoogi edenedes. Ideoloogilises mõttes polegi nende vahel suurt vahet, arvavad tänapäeval nii mõnedki filosoofid, nt Paul Feyerabend ja Nicholas Maxwell.⁵ Nii teadus kui religioon on üles ehitatud kõigepealt uskumusele. Nii nagu arvas juba Canterbury Anselm: kõigepealt usun, siis saan aru, *credo ut intellegam* – usun selleks, et mõistaksin. Ja mitte vastupidi, ehkki ka seda on mõned mõtlejad arvanud, nt vana hea Abelard.

Pöördugem tagasi tõelise tarkuse juurde. Kui need tõelised tarkused omandada, siis tean ma tõepoolest tähtsaid asju. Siis oleks ma justkui sattunud Jumala sahvrisse. Ma ei saa aru kõikidest riulitest, mis seal on ja kõikidest võrtsidest, mis seal on, aga ma tunnen ära, et see siin on sool, ma tunnen ära, et see siin on suhkur. Ma tean, et neist ma saan aru, ma oskan neist rääkida ja ma tean, et ma selles enam ei eksi. Umbes niisugune näeb välja naiivne, kuid väga levinud klassikaline hoiak, mis oli teadusele omane kuskil 20.sajandi alguseni, kuid mille järelmõju kestab tänaseni. Klassikalise hoiaku järgi on teadus on midagi sellist, mis annab meile paratamatuid üldkehtivaid ja lõplikke tõdesid.

Vahemärkusena, mis kinnitab kõnealuse hoiaku mõjukust, tahaks kõnelda küllalt laialt levinud arusaamadest, mis väljenduvad nt lauses „leidub filosoofe, kes kahtlevad tõe olemasolus“ ning negatiivsetes hinnangutes selliste filosoofide kohta. Aga miks peaks tõe olemas olema? Kust pärineb laialt levinud veendumus, et tõe olemasolu on iseenestmõistetav? Mulle tundub, et see usk on meie ajastuni edasi kandunud ning mõneti teisenenud usk Absoluuti kui kõikide tõeliste tõdede tundjasse. Kuidas sai Newton öelda, et absoluutne ruum on lõpmatu ja igavene? Kui palju ta sellest lõpmatust Universumist läbi käis ja kui kaua ta sellest igavikust elas? Newtoni väide ei ole teaduslik väide, vaid sügavalt religioosse inimese väide, inimese väide, kes usub vankumatult absoluutse tõe olemasolusse ja tunnetamise võimalikkusesse. Kuigi ma vahel oma kassist aru ei saa, mõistan ma siiski Universumit, sest ma olen loodud sellesama isiku näo järgi, kes on loonud Universumi.

20. sajandi füüsikas juhtus nii, et paljud paratamatud, üldkehtivad ja lõplikud tõed sattusid üksteise järel löögi alla. Ning surmahoobid andis pahatihti katse, see viimane ja edasikaebamist mittevõimaldav instants teaduses. Ja kui tundus, et järele on jäänud vähemalt väga ühene võimalus tõdesid loogiliselt analüüsida, siis kitsendas neidki võimalusi Gödeli teoreem. Kuidas siis sai nii juhtuda, et klassikaline arusaam teadusest on tänini elujõuline? Kardetavasti on selle üheks põhjuseks asjaolu, et enamus kooliõpikuid algab valedega. Füüsikaõpetaja üritab esimestes tundides jätta lastele muljet, nagu ta saaks aru, mis on ruum, mis on aeg ja mis on mass. Bioloogiaõpetaja valetab jättes lastele mulje nagu ta teaks, mis on elu. Psühholoogiaõpetaja valetab nagu ta teaks midagi närviptsesside ja mõtlemise vahelistest seostest, kuigi nende seoste kohta puudub teaduslik teadmine siiani, ehk küll teadlased usuvad sellise teadmise peatsesse saabumisse. Kui mõni koolilaps

⁵ Paul Feyerabend. *Against Method: outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. London: Verso, 1978; Nicholas Maxwell. *From Knowledge to Wisdom: A Revolution in the aims and Methods of science*. Oxford: Blackwell, 1984.

hakkabki esitama ebamugavaid küsimusi, siis lubatakse talle täpsemaid vastuseid ainekursuse lõpus. Kui keegi seal kursuse lõpus veel üldse oma peaga mõelda viitsib, siis on ta ka juba aru saanud, et neid ebamugavaid küsimusi esitada on lihtsalt kohatu. Paljud õpetajad usuvad neid valesid isegi ning küllap on selline valetamine vajalik pedagoogilises mõttes. Paraku tekitab see aga õpilastes illusiooni, et me valdame teadmisi asjade kohta, mida me tegelikult ei tea. Me oleme kuulnud uskumatul hulgal lollusi, me oleme rääkinud uskumatul hulgal lollusi ja see on arvatavasti paratamatu, sest kardetavasti me olemegi lollid.

Teaduslik rumalus muutub silmnähtavaks, kui väljume ajastu kontekstist. Kui me koos Roomet Jakapiga käsitlesime põrgu ja taeva teemasid, hingesõidukite küsimusi jms sel viisil, nagu neid uurisid 18. sajandi Inglise mõtlejad⁶, siis märkasin ma, et inimestel on seda kuulates kuidagi naljakas tunne. Me rõhutasime, et see oligi teadus 18. sajandil. Tänapäeval on naljakas tunne lugeda teaduslikku traktaati põrgu asukoha üle, sest kontekst on muutunud. Arvatavasti on traktaadid Suurest Paugust sama naljakad, kui neid lugeda mõnesaja aasta pärast. Mõned teaduslikud rumalused võivad elujõulised püsida isegi aastatuhandeid, nt epitsükli teooria, mille leiutajaks peetakse Apolloniust. Kooskõlas Platoni ja Aristotelesega saavad planeedid liikuda üksnes piki ringjoont. Kuid teoreetiline planeetide liikumine ei olnud kooskõlas sellega, mida me taevas nähti ning astroloogid jäid häтта. Filosoofe huvitasid tollal pigem üldkehtivad tõed kui konkreetsete vaatlustulemused. Kuid rikaste „sponsorite“ poolt rahastatud astroloogid ei tohtinud eksida ennustustega selles osas, mida hiljem taevas realselt näha sai. Tuli luua keerukam teooria. III sajandil eKr pani Apollonius planeedi liikuma tühja koha ümber piki väikest ringjoont, mida nimetataksegi epitsükliks. Ringjoone keskpunkt aga liigub omakorda teisel ringjoonel, mida nimetatakse deferendiks, keskpunktiga maailma keskel. Kuid miks peaks planeet tiirlema täitsa tühja koha ümber? Nüüd me teame, et see pole tõsi ning me võime vaid imestada, et sellist lollust usuti peaaegu kaks tuhandit, see oli teaduslik teadmine. Mis kuulub teadmise juurde? Loomulikult ma usun seda, mis ma tean, mu uskumisel on küllaldane alus ning sel ajal, kui ma arvan seda teadvat, siis ma pean seda ka tõeks.

Püüaks nüüd seletada, mida peaks tähendama see olukord, kus keegi teab midagi. Aga selle seletamisega satume jälle raskustesse. Sest seletada saab väga erinevalt. Tooksin siin Roger Scrutoni⁷ eeskujul hea näite. Oletagem, et te seisate keset tänavat ja näete, et sõber vehib väga energiliselt käega. Seda võiks nt bioloog väga teaduslikult ära seletada: sõber vehib käega sellepärast, et tal lähevad ajast närvisignaali lihasesse, lihas tõmbub kokku ja kuna see on kinnitatud kontide külge, siis hakkab käsi liikuma ja tulevadki välja käevõrkimise liigutused. Kuid meil on ka teine võimalus seletust otsida, selleks tasuks kuulata, mida sõber hüüab. Selgub, et sõber vehib käega sellepärast, et ta palub sul trammist eest ära tulla.

Ja nii on meil kaks seletust, mis ometi on õiged mõlemad. Jääb üle vaid küsida, on's nad mõlemad ka arukad seletused? Tundub, et sellele küsimusele ei olegi nii kerge vastata. Esimene seletus vastab minu arvates olukorrale, mille kohta ma ütleks, et mõnikord on tarkus rumaluse eriti jõhker vorm. Rumalusel on erinevad astmed ja kõige jõhkramal kujul võib ta avalduda mingisuguse tarkusena. Kusjuures selline tarkus on teinekord lausa kohutav. Kujutage ette, et teile tuleb kurjategija tänaval kallale, te üritate ennast kaitsta ja siis keegi ütleb akna pealt: „Mis te, inimesed, ometi kaklete, olgem sõbralikud!“ Jah, muidugi on see ju tarkus, aga antud juhtudel, kus ei ole n.ö. sotsiaalset konteksti tabatud, on pigem tegemist rumaluse eriti jõhkra vormiga.

⁶ R. Jakapi, E. Kasak. Makrokosmos I-V. Mäetagused, 2004-2005. nr. 25-29.

⁷ R. Scruton. Spinoza. Tlk M. Väljataga. Tallinn, 2001, lk 20.

Ma tõin eelnevad näited sellepärast, et need on hästi mõistetavad igapäevase elu kontekstis. Tegelikult tahan ma väita, et ka teaduslik tarkus on tihti rumaluse eriti jõhker vorm. Muidugi peame me nüüd vahet tegema teadusliku tarkuse kui rumaluse ja mingi suvalise rumaluse vahel. Kui vaadata nt trepiastet õhus vedelemas, siis oleks see jabur asi. Trepiaste trepis on aga väga mõistlik asi ja sedamööda saab näiteks kõndida teisele korrusele. Ning kui ma teisel korrusel kohal olen, siis pole võib-olla seda treppi enam vajagi. Ja ka teaduslik tarkus erineb suvalisest tarkusest, vabandust, teaduslik rumalus erineb siis suvalisest rumalusest sellepoolest, et ta moodustab ajastu kontekstis ja ühiskondlikus kontekstis trepi, mis viib meid kuhugi, kuid ei pruugi iseenesest võib-olla nii suurt väärtust omada, nagu meil on kombeks arvata. Julgeks siin tuua veel ühe näite. Kujutage ette, et kulturist harjutab hantliga treenides mingit lihast. Hantel kui selline on täiesti kasutu asi, ta ei kõlba peaaegu millekski, võib-olla ehk siiski kapsatunnile raskuseks peale panna, kui me peaks tahtma kapsast hapendada. Kuid hantel muutub väärtuslikus sellega, et ta võimaldab kulturistil harjutada. Kulturist harjutab oma muskli vajaliku tasemeni ning võib siis hantli ära visata. Mulle näib, sama lugu on ka teadlasega, kes harjutab oma teadust teha ja saabki oma mõtlemise muskli teatud tasemel valmis, kuid need teadmised iseendast ei pruugi omadagi nii suurt väärtust, nagu esimesel pilgul paistab.

Ka teadmine võib olla väärtusetu või lausa kahjulik? Juba 2500 aastat tagasi olevat Buddha selle kohta kena näite toonud⁸. Kui tema poole pöörduti küsimusega teatavatest tähtsatest tarkustest kogu maailma kohta, siis vastas ta selle peale, et seda tüüpi küsimused tulevad talle meelde inimest, keda on tabanud mürgine nool ning kes peab pöörduma arsti poole. Aga selle asemel, et lasta kohe noolt välja tõmmata, tahab inimene enne teada arsti ees- ja perekonnanime, koduküla, ning vanemate nimesid. Järgmiseks veel seda, millisel mäelt nool lasti, mis puust ta tehtud oli jne. Kahjuks ei ole sinna midagi parata, et kui haavatu mõndagi küsitud kohta teada on saanud, siis viskab ta juba vedru välja, sest mürk teeb oma töö. Seega on mõned teadmised mitte üksnes kasutud, vaid lausa kahjulikud. Mis mõttes võiks teaduslikud teadmised mõnikord olla kahjulikud? Teatavate teadmiste olemasolu tekitab meis illusiooni, et me teame vastuseid, me teame vastuseid olulistele küsimustele ja me ei küsi enam edasi – vastus on ju teada, see on ju niigi selge. Ja seda tüüpi teadmine, mis on meid täitnud, takistab mind võib-olla kõige olulisematele küsimustele vastuseid otsimast ja seepärast ei ole päris ohutu teada mõningaid asju. Koolihariduse üks halvemaid kaasnähtusi on valmis valed vastused, mida laps on nõ ette valmis ära õppinud. Kui tal tekib elus vajadus mingi vastuse järele, siis on tal tihti kätteõpitud vale vastus juba valmis, ta ei jõua ega taipagi selle üle enam kahelda.

Väga palju kurja tehakse lihtsalt rumalusest. Seda on korduvalt õpetanud erinevad religioonid ja filosoofilised koolkonnad. Kuri inimene ei suuda tahtlikult niipalju kurja teha, kui seda teevad heasoovlikud inimesed omaenda lähedastele. Jälgigem kõiki neid seebioopereid, mis meie ümber keevad – ämmad, äiad, järeltulijad, lapsed – kuidas kõik kõigile vägisi head teevad ja kasvatavad rumalusest kurjuse hulka ülimal määral. Jälgigem naabreid – rahvaid naabritena, riike naabritena. Rumalus sünnitab kurjust, kusjuures tihtipeale tahtlikult ei osatagi nii korralikult kuri olla, nagu õnnestub olla kuri just sellisel viisil, kui üritatakse lollilt olla hea.

Kuid kurja ei tee mitte üksnes igapäevane rumalus, vaid ka see rumalus, mida on üldiselt kombeks tarkuseks pidada. Need on tarkused, mis aitavad edukad olla ning hästi toime tulla igapäevases elus. Need tarkused töötavad väga hästi tavaelu kontekstis, kuid võivad olla ülimalt eksitavad, kui me rakendame neid oluliste asjade, elu põhiküsimuste lahendamiseks. Oletagem näiteks, et ma ehitan maja. Oletagem, et minu juurde jookseb keegi ja ütleb: „Kuule, sul on maja projekt valesti tehtud, sellisel viisil maja ehitades võib

⁸ Vt. Nāgārjuna. Treatise on the Great Perfection of Wisdom. (Mahāprajñāpāramitā Upadesha) www.kalavinka.org/jewels/nagajuna/mppu/webdana/danapraj.htm

osutada, et kümne aasta pärast hakkab vundament pragunema.“ Kui sageli olen ma umbes taolistes olukordades vastanud, et ära sega mind praegu, mul on praegu väga kiire. Ma pean täna ehitajaga materjaliostud kokku leppima, juba on tulemas koorem plokkide või raudtaladega ning kui ma nüüd kohe ei lähe neid õigel ajal vastu võtma, siis ma pean nood materjalid hiljem palju kallimalt ostma jne.; mul on töömeestega kokku lepitud jne, ma ei saa praegu tegelda selliste üldiste probleemidega. Eks ole see ju tarkus. Sest tööpoolest, kui ma kogu aeg tegeleks üldiste küsimustega, siis jääks ju maja ehitamata. Ja nii me siis ehitame oma maju ja pärast vannume, pagan võtaks, miks küll vundament ometi ära vajub. Niiviisi kipume me sekeldama pisiasjadega samas kui elu möödub. Ja lõpuks peame me kordama Šāntideva sõnu: „Ma pole kunagi väiksematki voorust endale sisse harjutanud. Asjata on möödunud see elu, mille olen kuidagi imekombel saanud.“⁹

Kui mõelda sellele, mis peaks olema meile tõeliselt oluline, siis võib ilmned, et teatavat tüüpi tarkused mitte ainult ei ole kasutatud, vaid võivad olla ka kahjulikud. Mõistmaks olulisi asju, peaks vist ennast puhastama mõningast tarkusest. Muidugi on siin paslik rõhutada, et loobuda saab ainult sellest, mis meil on. Ma ei saa öelda, et loobun rikkusest, kui mul polegi teist. Inimene võib seda ju deklareerida, kuid pole sugugi selge, kas see pole mitte õõnes jutt. Elu on näidanud, et väga vähesed neist, kes on kuulutanud rikkusest loobumist, on suutnud sellest ka tegelikult loobuda.

Samasugune lugu on teadmistega. Teadmistest ei saa loobuda enne nende omandamist. Naljakas on kuulda mõnda koolist väljalangenud noort kinnitamas, et ta loobus haridusest, sest nagnii ei oma see teadmine mingit tähtsust. Kuid ei saa loobuda sellest, mida mul pole. Selleks, et mingitest teadmistest loobuda, peavad need teadmised mul kõigepealt olema. Tulles tagasi banaalse näite juurde kulturistist ja hantlist, on ilmne, et kulturist saab hantli alles siis ära visata, kui ta on seda kasutanud, alles siis, kui ta on lihast harjutanud, aga mitte nii, et ta viskab hantli kohe ära, sest siis tal lihast ei tekigi.

Võiksime nüüd arutleda selle üle, kas on mõistlik kõigepealt hankida teadmisi ja seejärel neist loobuda. Kuhu see võiks viia ja kas see võiks meile midagi anda? Ega ma seda juttu muidu ei räägiks, kui minulgi poleks tihti olnud elus tunne, et ma olen tark. Ja see on tunne, millest on väga raske loobuda. Ometigi näib mulle, et igakord, kui mul tekib tunne, et ma oleks nagu millestki aru saanud, et ma oleks nagu tark, siis olen ma mõnes mõttes väga rängas eksituses, sest ma ei suuda sellest tarkusest õigel hetkel loobuda. Ma meenutan selles olukorras kulturisti, kes on oma hantlisse on ära armunud ja võtab selle taskus ka teatrisse kaasa, sest ta ei saa kuidagi ilma hakkama. Ta ei tule selle pealegi, et hantli võiks ehk ka maha jätta. Minu arvates on inimene väga ohtlikus eksituses, kuid peab ennast targaks ja usub, et ta tarkusel on väga suur väärtus. Mõista oma rumalust, ei tähenda sedasama, mis kinnitada teistele, et jah ma olen rumal, ise samal ajal vastupidist uskudes. Jutt pole oma rumalusega poosetamisest samas oma hiilgavat eruditsiooni demonstreerides, jutt on oma rumaluse tõelisest äratundmisest. Ja seda ei ole kerge endale tunnistada. „Rumaluse entsüklopeedia“ (2002) autor Matthijs van Boxsel võttis rumaluse uurimiseks kasutusele termini morosoofia (kr. *μωρός* 'rumalus' ja *σοφία* 'tarkus'), st tarkus rumalusest. Ja talle ei sobinud termin filomooria (kr. *φιλω* 'püüdelemine millegi poole, armastus', sest ta on ju tark, kes uurib rumalust. Käsil olev arutlus pole aga kindlasti mitte morosoofia, vaid pigem filomooria, austus asjatundliku rumaluse vastu või lausa rumalusearmastus.

Võib olla aitaks meid siin edasi jällegi lõik Šāntideva Bodhitšarjāvatāra'st:¹⁰ „Varandus on kõige kestmam mõttetud, sest muret valmistab nii selle kogumine, talletamine kui ka kaotamine. Varanduse külge köidetud ei pääse hetkekski olemasoluvaevadest, sest nad visklevad siia-sinna.“ Mulle näib, et kõige paremini käib see jutt varandusehimuliste

⁹ Šāntideva. Bodhitšarjāvatāra. Tik L. Mäll. Loomingu raamatukogu 1982 ¾, lk 46.

¹⁰ Sealsamas, lk 53.

kohta. Mõnigi tarkuse armastaja, kes rikkusest suurt ei hooli, võiks arvata, et sellest tekstist pole midagi õppida. Ma julgeks siinkohal Šantidevat eeskujul natuke teisiti öelda: „Teaduslikud teadmised on kõige kestvam mõttetus, sest muret valmistab nii nende kogumine, talletamine kui ka kaotamine. Teadmiste külge köidetud ei pääse hetkekski olemasoluvaevadest, sest nad visklevad siia-sinna, kuna teadmised on kaheldavad ja elulistest küsimustes kasutatud.“

Nii nagu rikkuril on väga raske loobuda oma varandusest, sama raske on teadlasel loobuda oma tarkusest. Kuid loobuma peavad mõlemad, kui nad tahavad mõista tõeliselt olulisi asju. Kui ma harjutan teadusliku tarkusega, siis omandan ma mõistmisvõime palju tähtsamate asjade mõistmiseks. Kuid enne edasilikumist pean ma oma teadmised ära viskama, nii nagu kulturist peab ära viskama hantli, kui ta tahab midagi muud üles tõsta. See sarnaneb Wittgensteini soovitusel, et kui sõnade tähendus on meieni jõudnud, siis võib sõnad ära visata nagu redeli, mida me pärast lakkajõudmist enam ei vaja.¹¹

Teadusliku teadmise mõttetusest rääkimine pole just väga tänuväärne ettevõtmine, kuigi seda on õige mitmed filosoofid juba palju kordi teinud. Toetuks järgnevas lõigus autoriteetidele. Üks väga tähtis teaduslik probleem on küsimus, kas Universum on lõplik või lõpmatu. Kindlasti olete kuulnud, kuidas lähenes sellele probleemile Immanuel Kant, kes koostas neli antinoomiat küsimuste kohta, mis on mõttetus, jaburad ja lahendamatud. Ma räägin siin ainult esimesest antinoomiast.¹²

Tees: Maailmal on algus ajas ja ruumis.

Antitees: Maailm on ajas ja ruumis lõputu.

Kummagi tarkuse kasuks saab tuua lõpmatul hulgal argumente ja selle üle on aastatuhandeid ka vaieldud. Ja see on tõepoolest eriline vaimuspordi vorm, seda saab väga kenasti edasi arendada ning minagi olen sellist vaimusporti meelsasti harrastanud. Kuid Kant kuulutab need küsimused mõttetuks. Ta ütleb, et on lollus neid käsitleda, sest need käivad asjade kohta, mis ei saa olla taju objektiks, asjade kohta, mille tunnetamiseks pole meil mingit mõistlikku võimalust. Sellisel viisil ei olegi mõtet küsida, see on põhimõtteliselt mingi kategooriaviga. Hea kategooriavea näite on toonud G. Ryle.¹³ keegi palub endale näidata Oxfordi ülikooli ning talle näidataksegi umbes neljakümme hoonet. Ja nüüd võiks külaline küsida. Aga milline neist hoonetest on ülikool? Umbes sama rumalasti küsime meie, kui küsime: „kas maailm on lõplik või lõpmatu?“ Ja mida meile ka ei vastataks, saab vastus olla vaid rumalus.

Ja sellegi küsimusega tegeleti Indias juba 2500 aastat tagasi. Kuidas vastas Bhagavat ehk siis Buddha (paalikeelse kaanonis Aggivacchagottasutta) küsimusele, kas maailm on olemas?¹⁴ Ta vaikis, andes sellega mõista, et sellele küsimusele ei saa mõistlikul viisil vastata. Seejärel küsiti tema käest, kas on siis nii, et maailma ei ole olemas? Buddha vaikis, andes mõista, et sellele küsimusele ei saa sellisel viisil vastata. Seejärel taibukas küsija küsis: Aga võib-olla on siis nii, et maailm on olemas ja pole olemas üheteaegu? Buddha vaikis. Sellepärast, et see küsimus on jabur, sellele ei saa vastata. Küsija taipas küsida neljandal viisil: Aga võib-olla pole tõi see, et maailm on olemas ja pole olemas üheteaegu? Ja ka selle

¹¹ L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus. Tlk J. Kangilaski ja V. Palge. Tartu 1996, lk 201, lõik 6.54.

¹² I. Kant. Prolegomena. Tlk J. Saar. Tallinn 1982, lk 112, §51.

¹³ Vt G. Ryle. Systematically Misleading Expressions. Rmt-s: Logic and Language, I. Ed. A.G.N. Flew. Oxford, 1951, lk. 11-36.

¹⁴ L. Mäll. Nulli ja lõpmatuse vahel. Tartu, 1998, lk 141.

peale Buddha vaikis. Sellises tetralemmas eitatakse kõiki nelja võimalust väga kindla reegli järgi, lootes sel viisil väljendada väljendamatu. Sellist õpetust arendati Mādhyamika (keskmise) ehk śūnjavāda (tühjuse õpetuse) koolkonnas, mille keskseks terminiks on śūnjatā – tühjus.¹⁵ Koolkonna rajamist seostatakse Nāgārdžuna (1.-2. saj) nimega. Eelpool tsiteeritud Śāntideva (7. saj) pärineb samast koolkonnast. Mulle tundub see koolkond väga tähtis, sest minu arvates on seal harrastatav tee mõeldud intellektuaalidele. Eesmärgiks on teadmise kolmas aste – ületav mõistmine. Linnart Mäll on esitanud selle koolkonna järgi mõistuslikku tegevust kolmeastmelisena:

- 1) teadmatus, traditsiooniline mõistus vo ka taip edukaks toimimiseks;
- 2) eristav teadmine, võime luua uusi märke vo ka loogilised ning teaduslikud teadmised;
- 3) ületav mõistmine (*prajñāpāramitā*), tarkus, mille sünonüümiks on kõiketeadmine; tarkuse tasemele jõutakse eristava teadmise kaudu; tarkuse tase on teistega võrreldes ületav.¹⁶

Ma ei taha siin propageerida budismi, ma pole valgustumist saavutanud ega ka mitte ületavale mõistmisele jõudnud. Minu jaoks on sümpaatne, et taolise probleemiga on juba nii ammu nii põhjalikult tegeldud ning juba siis jõuti ka teatavale lahendusele. Nad on omal viisil püüdnud väljendada väljendamatu. Ma ei tea, kas nad eksisid või mitte, kuid ma hindan seda püüdlust. See annab mullegi lootust, et ka mulle mõistetav lahendus on võimalik. Võib osutada, et oma rumaluse mõistmise tee ei pruugi olla totaalselt destruktiivne.

Ja ongi kätte jõudnud sobiv hetk, mil ma tahaks rumaluse kasuks paar head sõna öelda. Keskaia filosoofias arutleti palju Absoluudi atribuutide üle, üheks ta atribuudiks on kõiketeadmine. Sellega seoses tekkis probleem: kas kõiketeadev olend on ka siis kõiketeadev, kui on asju, mida mina tean ja see olend ei tea? Ilmselt ei saaks ma sel juhul öelda, et see olend on kõiketeadev. Mis oleks asi, mida mina tean, kuid mida kõiketeadja kuidagi teada ei saa? Esitakse nüüd esitaks küsimuse: „Kuidas saab kõiketeadev olend teada, mis tunne on olla loll? Kuidas saab kõiketeadja teada seda, mida tähendab, kui ma ei tea, sest tema ju teab kõike ja alati?“ Ja üks võimalik vastus on muidugi selline, et sellepärast ongi Jumal inimese loonud: meie ülesanne on olla lollid selles maailmas ja Jumal on teadlik meie lollusest kui maailmas olevasolevast nähtusest ning tema kõiketeadmine on realiseerunud meie rumaluse kaudu. Võib osutada, et meie rumalus on meie paratamatu olemuslik omadus. Nii leiame vastuse ka küsimusele, mis on inimese olemasolu mõte: inimese olemasolu mõte võiks olla see, et inimene on loll. Ühest küljest realiseerime me sellega absoluudi kõiketeadmisel, teisest küljest oleme me ka mingis mõttes täiusele lähedal. Eks ole ju nii, et inimene pole milleski enam parim. Keegi jookseb meist kiiremini, miski rehkendab meist kiiremini, keegi on meist võimsam. Võib-olla on rumalus ainuke ala, milles me võime olla ületamatud, rumaluses võime me saavutada jumaliku kvaliteedi ja mitte keegi teine ei saa meile vastu. Ja selles mõttes võib Buddhast aru saada, kes ütles, et inimene on pääsemise mõttes erilisel positsioonil, ainult inimene võib jõuda pääsemiseni. Jumalad on selleks liiga targad, et lollid olla ja loomad on liiga lollid selleks, et olla piisavalt targad olemaks piisavalt lollid.

Kuid pole kerge olla sellel erilisel positsioonil, mõista, et on midagi, mis on tõeliselt tähtis ning samas mõista, et see on väljendamatu. Võib olla on püüe mõista väljendamatu inimese tee tarkuse juurde, mis pole rumalus. Väljendamatu väljendamisega üritavad tegeleda kunstnikud, kirjanikud, paljud filosoofid ja vähesed teadlased. Enamasti tegelevad teadlased väikeste tšededega, mille vastandid on valed ning mida saab loogiliselt analüüsida, kuid suured tšed on jäänud kellegi teise otsida, sest suure tšed vastand võib olla teine suur tšed. Ja võib-olla on lugu nii, et iga konkreetne jutt on mõttekas niivõrd, kuivõrd ta võib meid

¹⁵ Vt H. Narain, *The Mādhyamika Mind*. Dehli, 1997, lk 7-11.

¹⁶ L. Mäll, *Studies in the Astasāhasrikā Prajñāpāramitā and Other Essays*. Tartu, 2003, lk 16-24.

viia väljendamatut mõistmiseni. See sarnaneb olukorraga, kus me vaatame mõnda pilti, mis on võib-olla loogiliselt absurdne, kuid me saame aru, mida autor selle pildiga öelda tahtis.

Täpselt samamoodi pole kõige tähtsam mitte see tekst ise, mida keegi räägib, vaid see jutt muutub mõttekaks mingis kontekstis. Kui jutu sisu on meile kohale jõudnud, ei pruugi jutu tekst enam oluline olla. Mõnikord võib osutuda, et sama sõnumi jaoks tuleb rääkida hoopis teist juttu ja eile räägitud jutt tuleb suisa valeks tunnistada, sest kontekst nõuab seda. Miks on müüdid nii tähtsad? Mitte müüdi tekst ei räägi meiega, nagu paljud teadlased on arvanud. Loomulikult meeldib teadlasele teksti uurida, sest tekst võimaldab uurimist, teksti kallal saab rakendada teaduslikke meetodikaid. Nende leiutamisel on teadlased ikka suured meistrid olnud. Nii näiteks olid paljud psühholoogid vahepeal suured biheiviorismi pooldajad. On ju väga keeruline teaduslikult uurida, mida keegi tunneb, pagana raske on seda mõõta. Aga näe, torkan katsealust väikese nõelaga – ta hüppas valust 20 sentimeetri kõrgusele; siis torkasin teda suure oraga – ta hüppas valust poole meetri kõrgusele ning karjus 30 dB valjemini kui enne. Kuna niiviisi on võimalik mõõta ja rehkendada, siis niiviisi on võimalik teadust teha. Ja müüdiuurijad vaimustuvad tekstidest, neil võib tekkida tunne, et müüt on tekst. Õnneks pandi siiski tähele, et müüt on tervik, mis ei maksa kuigipalju ilma kontekstita, ilma müüdi rääkijata. Nii on ka teiste sisukate juttudega.

Võtame nt kas või Buddha esimese jutluse, mille pealkirja tõlgitakse sageli kui „Seadmuseratta käimapanemine“. Linnart Mäll on pidanud seda õigemaks tõlkida hoopis nii: „Tekstigeneraatori käivitamine“.¹⁷ See on tema arvates generaatori käivitamine kõikide tekstide tegemiseks, mida meil võib vaja minna selleks, et väljendada väljendamatut. Kusjuures tekstid võib samuti hiljem ära visata, tekst ise ei oma enam mingit tähtsust kui ta on oma töö teinud.

Ma ei taha oma jutuga teadust maha teha, teaduselt ei maksa lihtsalt liiga palju loota. Ma arvan, et teadus väga tähtis ja vajalik asi. Esiteks muidugi sellepärast, et ta annab meile tulemusi ja muuhulgas ka väga praktilisi tulemusi; aga teisest küljest ka sellepärast, et teadus on omamoodi jälle juttu ja tekst, mis tuleb ehk küll ära visata, kuid mis tuleb läbida selleks, et saada aru väljendamatust. Kuid teadlased kui inimesed vajavad tõde ka siis, kui teadus ei suuda seda anda. Nt huvitab paljusid, kas surm ongi kõige lõpp. Siin tasuks igaks juhaks mainida, et sellest hoolimata, mida materialistid ka ei räägi, ei ole see sugugi ilmne. Ma ütleks niiviisi, et materialistlik mõtteviis – mille järgi ühed aatomid kogunevad kokku pesemata sokkideks ja haisevad, teised aatomid kogunevad kokku ajuks ja mõtlevad – seda tüüpi mõtteviisil on teatavaid eeliseid vaadates välise vaateleja seisukohalt. Kuid igaüks meist võib tugineda ka sisekaemustele, tuhat teadlast ei saa mind veenda valu puudumises, kui mul tegelikult valutab. Võib osutuda, et välise vaateleja tarkusele üles ehitatud materialistlik ellusuhtumine viib meid väga raskesse eksitusse kõige olulisemates asjades. Võib-olla on võimalikult suurte mõnude tagaajamine nõ selles elus see kõige suurem viga, mida me võime siin Maa peal korda saata. Taoliste küsimustele teadus vastuseid ei anna kuid oma elu üle peame me otsustama sellest hoolimata. Ka otsustamata jätmine on mingit kehva sorti otsustus.

Kokkuvõtteks võiks sõnastada väite: „Niipea, kui ma tunnen ennast targana, olen ma tegelikult tõeliselt loll.“ Eks ole rumalus sedagi väita, sest ma ei ütle ju midagi enam, kui ütles juba Sokrates umbes 2400 aastat tagasi. Ja nüüd oleks lõpuks aeg vastata pealkirjas esitatud küsimusele: „Mis tunne on olla loll?“ Vastus võiks kõlada nii: Kui ma tean, mis tunne on olla tark, just täpselt siis ma teangi, mis tunne on olla loll.

¹⁷ Sealsamas, lk 98.